

СТАНОВЛЕННЯ ШКІЛЬНОЇ ПРАВознавчої ОСВІТИ В УКРАЇНІ: ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ – КІНЕЦЬ 1970-Х РОКІВ

У статті висвітлено комплексний історико-ретроспективний аналіз становлення й розвитку шкільної правознавчої освіти в період із початку ХХ століття – до кінця 1970-х років, розкрито спроби організації навчання дітей основам правознавства в рамках курсу “Законодавство” в дореволюційний період, зазначено провідні дидактичні методи і прийоми, які використовували вчителі правознавчих курсів до 1917 року.

Описано еволюцію шкільного правознавства в радянській системі освіти, розкрито завдання та змістовне наповнення правознавчих курсів (“Конституція СРСР і УРСР”, “Бесіди про наше радянське суспільство”, “Радянське суспільство”, “Основи радянської держави і права”), зазначено кількість годин, провідні теми цих курсів, найбільш ефективні форми, методи і прийоми формування предметних знань і вмінь у школярів того часу, підкреслено значну ідеологізацію шкільних навчальних дисциплін правознавчого змісту в період Радянського Союзу.

Наголошено на певних складностях опрацювання учнями правознавчого матеріалу, на недостатньому дидактичному забезпеченні навчальних предметів “Конституція СРСР і УРСР”, “Бесіди про наше радянське суспільство”, “Радянське суспільство”, “Основи радянської держави і права”.

Зазначені спроби тогочасних науковців А. Безуглова, П. Гурєва, М. Каревої, Е. Спіріна, В. Шевцова та інших дослідників у розробленні перших посібників до правознавчих курсів. Аналіз деяких із них свідчить про зміну концепції, нетрадиційний підхід до навчання основ правознавства школярів і дуалістичний підхід у висвітленні навчального матеріалу.

Висвітлено пошуки підвищення ефективності засвоєння навчального матеріалу правознавчого змісту шляхом знайомства дітей молодшого шкільного віку із загальними ознаками держави, основними положеннями Конституції СРСР і УРСР, правами та обов’язками радянських громадян у рамках навчального предмета “Суспільствознавство” для учнів молодших класів.

Ключові слова: шкільне правознавство, історико-ретроспективний аналіз, середня освіта.

Важливим завданням вітчизняної освіти є формування правосвідомої молоді як однієї з умов розбудови демократичної правової держави. Сучасна українська школа покликана розвивати правову компетентність школярів, сприяти розвитку в них правового мислення, відповідальності, свідомості та культури.

Значну роль у розвитку правознавчої освіти школярів відіграє вміння вчителя поєднати внутрішню позицію учня з отриманими правовими знаннями, розвивати в дитини здатність керуватися законами й правовими нормами в процесі організації власної життєдіяльності. Розбудова ефективного педагогічного інструментарію формування, розвитку й корекції правової освіти школярів передбачає вивчення не тільки сучасного передового досвіду, але й звернення до історико-педагогічних надбань, як позитивних, так і негативних у цій галузі.

Проблема формування правових знань в учнів навчальних закладів середньої освіти була предметом дослідження багатьох науковців і методистів. Дослідження В. Басай, Г. Васянович, А. Гетьман, А. Гуз, Л. Заліско, В. Котюк та інших присвячені розбудові методологічних та загальнотеоретичних основ викладання правових дисциплін; у роботах Б. Андрусішина, Я. Кічук, Н. Клокар, О. Пометун, Л. Рябовол, Т. Смагіної, М. Фіцули та інших висвітлені питання ефективного формування правової культури школярів; у працях І. Дарманської, Г. Кашкарьова, Л. Мацук, В. Одарій, О. Панової, С. Соколової та інших розкрито певні аспекти формування правової культури педагогічних працівників.

Водночас із появою нових джерел інформації питання становлення й розвитку правознавчої освіти школярів у вказаний період залишається актуальним і потребує комплексного історико-ретроспективного аналізу цієї наукової проблеми.

Мета статті полягає у висвітленні процесу становлення й розвитку правознавчої освіти учнів у школах України в період із початку ХХ століття – до кінця 1970-х років.

Зростання уваги до зазначеного питання відбувається в другій половині ХІХ – на початку ХХ століть. За даними Н. Ярош, тогочасна школа потребувала формування в учнів нових моральних засад та гуманітарних знань, що призвело до збільшення кількості годин на вивчення предметів правознавчого змісту. Такою навчальною дисципліною в той час було “Законодавство”, яке передбачало знайомство дітей із загальними даними про державу, норму, право, власність, суб’єкти і об’єкти права. Окрім чинного законодавства, учні вивчали теорію та історію права. На цю навчальну дисципліну тогочасне керівництво освіти поклало великі надії, сподіваючись на посилення правовиховної роботи серед учнівської молоді, особливо після революційних подій 1905–1907 років [1].

Основними методами, які використовувалися у той час у процесі навчання правознавства було заучування дітьми уривків напам’ять, переказ текстів, бесіди, диспути, самостійна робота та інші. Необхідно зазначити широке використання в навчальних закладах того часу наочності.

Як бачимо, в Україні в дореволюційний період учні середніх навчальних закладів (гімназій, реальних і комерційних училищ) знайомилися з елементарними правовими знаннями в рамках курсу “Законодавство”.

Після встановлення більшовицької влади в Україні розпочинається будівництво нового радянського суспільства і, відповідно, змінюється змістове наповнення предметів правознавчого змісту. Кардинально нові підходи в навчанні дітей запропонували радянські науковці й методисти 20 років ХХ століття (Б. Всесвятський, Н. Гейніке, Ф. Гофман, С. Дзюбинський, Б. Жаворонков, А. Пінкевич, М. Пістрак, О. Рівін, Я. Ряппо, К. Сівков, С. Сингалевич, В. Стратен, Ф. Черняхівський, С. Шацький та інші). Ними було запропоновано альтернативні класно-урочній системі нові форми організації та методи викладання суспільних дисциплін, серед яких провідне місце зайняли бригадно-лабораторні роботи, застосування отриманих знань на практиці (бесіди із селянами і робітниками, виступи із доповідями, участь у виставах і маніфестаціях), метод проєктів, метод тестів, метод пошуку, комплексний метод та інші.

У перші роки радянської влади не існувало чітких поглядів на організацію системи правознавчої освіти в школах України. Не було однаковості в програмах, вимогах і рекомендаціях, змінювалося бачення форм і методів проведення занять, що свідчило про відсутність єдиної концепції загальної освіти загалом та правознавчої зокрема.

Першою дієвою спробою реалізації радянської концепції загальної освіти стала комплексна система навчання. В Україні вона була впроваджена в 1924–1925 навчальному році. За нею школа складалася з двох концентрів: перший – 1-4 класи (початкова школа), другий – 5-7 класи. Окремі питання правознавчого змісту учні вивчали в межах тем інтегрованого характеру у початкових класах (перший концентр). Формування елементарних правових знань у дітей старшого шкільного віку відбувалося в другому концентрі в межах курсу “Суспільствознавство”. На думку О. Стражева, саме цей навчальний предмет сприяв усвідомленню учнями радянського державного ладу через спостереження за суспільною діяльністю та участю в ній.

Т. Теремецька стверджує, що в цей час у школах також був впроваджений курс “Конституція СРСР”, у той час важливим були не навички і вміння учнів, а визначення змісту навчального предмета.

На думку В. Арешонкова, К. Баханова, Л. Буцик, І. Смагіна, А. Старевої, О. Пометун, О. Удода, Г. Фреймана, Н. Ярош та інших, застосування комплексних програм у навчанні правознавству призвело до низки недоліків. Були порушені природні зв'язки між навчальними предметами, що призвело до значних прогалин у знаннях дітей, спостерігалася нераціональна витрата вчителями навчального часу, як наслідок, у школярів були відсутні системні знання і необхідні уміння та було повне нерозуміння ними явищ і процесів розвитку суспільства й держави [6; 7; 8].

На початку 30-х років потреба перебудови шкільної правознавчої освіти ставала дедалі відчутнішою. Предметне викладання, яке було впроваджене відповідно до постанови ЦК ВКП (б) від 5 вересня 1931 року “Про початкову та середню школу”, відновило викладання навчальної дисципліни “Суспільствознавство” в початковій школі з навантаженням від 2 годин (у 1-2 класах) до 4 годин (у 4 класі). Змістове наповнення цього курсу передбачало знайомство школярів з основами радянського правознавства, найбільш важливими положеннями Конституції СРСР.

Необхідно зазначити, що після прийняття нової Конституції Радянського Союзу у 1936 році було видане розпорядження Раднаркому СРСР від 1 лютого 1937 року про викладання вже з 1937–1938 навчального року в 7 класах середніх шкіл нової дисципліни “Конституція СРСР” (пізніше “Конституція СРСР і УРСР”). Цей курс забезпечував знайомство дітей із положеннями Основного Закону та загальними поняттями про державу, право, законодавство СРСР і УРСР, основні права й обов'язки радянських громадян. Викладався він у 7 класі, на його вивчення відводилося 1-2 години на тиждень [5].

Аналізуючи методичні засади нового курсу, Д. Кумков позитивно оцінював можливість використання міжпредметних зв'язків курсу “Конституція СРСР і УРСР” з іншими навчальними предметами, зокрема з курсом “Історія СРСР”. На думку дослідника, на позитивну оцінку також заслуговує можливість роботи учнів із текстами Основного Закону, іншими нормативно-правовими актами. Автор негативно оцінював змістове наповнення курсу, протиставлення соціалістичного суспільного та державного устрою буржуазному, висвітлення переваг соціалізму тощо [4].

І. Смагін також зазначав органічний зв'язок цих предметів і вважав, що “Конституція СРСР і УРСР” підсилювала виховне значення історії, сприяючи формуванню в учнів не тільки почуття гордості за Батьківщину, але й впевненості в перевагах соціалістичного устрою суспільства.

Досліджуючи методи й прийоми шкільної правознавчої освіти 30–40-х років, О. Яремчук провідними вважає бесіду, усне опитування, закріплення вивченого матеріалу за допомогою запитань і відповідей та переказ опрацьованого матеріалу. Як провідний метод контролю на заняттях із курсу “Конституція СРСР і УРСР” використовувалося усне опитування. Виходячи з цього, можемо зробити висновок про домінування словесних методів навчання на цьому етапі розвитку шкільного правознавства.

Як бачимо, середина 30-х – 40-і роки ХХ століття були періодом освоєння нової для того часу шкільної програми курсу “Конституція СРСР і УРСР” та посиленого підвищення методичної кваліфікації вчителів, яким доводилося викладати абсолютно новий для СРСР шкільний предмет.

За даними Н. Гулана, зміст курсу “Конституція СРСР і УРСР” залишався незмінним упродовж 40-х років за виключенням окремих тем, де вносилися корективи у зв'язку зі змінами внутрішнього та зовнішньополітичного становища країни [3].

Серйозні зміни в змісті шкільної правознавчої освіти відбулися в часи німецько-радянської війни 1941–1945 років. У процесі викладання цього предмета важливе місце почали відігравати патріотичний та моральний компоненти. Звернення до патріотичних традицій було поставлене на чолі всієї навчально-виховної роботи. Перед вчителями ставилося завдання на героїчних прикладах громадян СРСР і славних традицій народів Радянського Союзу демонструвати відданість Батьківщині, любов до волі й нескореність перед ворогами взагалі та фашизму зокрема, про невідворотність покарання зрадників Батьківщини тощо.

У повоєнні роки на формування змісту шкільного правознавства впливали постанови ЦК ВКП(б) та уряду Радянського Союзу, які вимагали підвищення ідейного рівня партійної роботи в школах та покращення викладання курсу “Конституція СРСР і УРСР”. У 1948 році для підвищення ефективності навчання дітей вийшов друком посібник для середніх шкіл “Конституція СРСР” М. Каревої. У ньому були висвітлені основні поняття про державний устрій і право, історію розвитку радянської Конституції, суспільний та державний устрій СРСР, державні органи та основні права й обов’язки громадян.

Варто зауважити, що зазначений курс сприяв не тільки формуванню основних понять у школярів про розвиток суспільства, державу, право та економіку, але й посилював згідно з постановами ЦК ВКП(б) та уряду СРСР ідеологічний вплив на дітей. У посібнику М. Каревої шляхом порівняння і характеристик (переважно необ’єктивних) форм і устроїв держав демонструвалися переваги соціалістичного устрою та комуністичної ідеології, возвеличувався культ особи Й. Сталіна. Наприклад, учні вивчали такі теми, як “Джерело могутності СРСР – радянський соціалістичний лад”, “Вік капіталізму підходить до свого кінця”, “Радянська держава – найдемократичніша в світі”, “Сталінське вчення про головні фази, функції і форми соціалістичної держави”, “Радянська держава – головний інструмент будівництва соціалізму та поступового переходу до комунізму” та інші.

Низка науковців (Г. Аллабердіна, В. Арешонков, Л. Артемова, К. Баханов, Н. Гупан, Д. Кумков, Л. Медвідь, О. Пометун, І. Смагін, В. Скиба, О. Удод, Г. Фрейман, Н. Ярош та інші) вважають, що система шкільної правознавчої освіти, яка склалася на початку 30-х років, проіснувала фактично без змін до середини 50-х років ХХ століття [4; 6; 8].

Необхідно зазначити, що в 1964–1966 роках в СРСР була проведена освітня реформа – школи переходили на 11-річний термін навчання. Кілька років учні навчалися за перехідними планами, а з 1966–1967 навчального року були введені постійні, типові навчальні плани для всього СРСР. На основі них були розроблені і затверджені Міністерством освіти УРСР навчальні плани, за якими відбулася зміна в структурі шкільної правознавчої освіти. За новими навчальними планами навчальний предмет “Конституція СРСР і УРСР” був ліквідований. Замість нього було впроваджено у 7-му класі курс “Бесіди про наше радянське суспільство”, завданням якого було формування в учнів початкових уявлень про світ, розвиток суспільства, радянське право, переваги соціалістичного ладу над капіталістичним тощо.

Варто зауважити, що зростання актуальності правознавства в суспільстві мотивувало Міністерство освіти СРСР доручити Науково-дослідному інституту загальної педагогіки АПН СРСР виокремити правознавство в окремий шкільний предмет та забезпечити науково-методичний супровід навчального курсу. Спробою реалізації цього проєкту було введення у 7-му класі курсу “Бесіди про наше радянське суспільство”, якому в 1970 році змінили назву на “Радянське суспільство”. Зрештою, у 1975 році в 8-му класі було впроваджено навчальний предмет “Основи радянської держави і права” (який з 1987 року почали викладати в 9-му класі). Д. Кумков свідчить, що цей навчальний курс сприяв підготовці учнів до самостійного життя та мав профілактичне значення з попередження правопорушень неповнолітніми [4].

Авторський колектив під керівництвом П. Гурєва розробив посібник з ідентичною назвою. Після прийняття у 1977 році Конституції СРСР та, відповідно, в 1978 році Конституції УРСР було внесено зміни до змісту посібника, в якому значна частина навчального матеріалу присвячувалася проблемам конституційного права.

А. Безуглова, В. Шевцова та Е. Спіріна видали власний посібник під назвою “Правознавство”. У ньому було здійснено спробу зміни концепції навчальної книги. Автори відійшли від структурування змісту за галузями права, використавши дуалістичний підхід у висвітленні навчального матеріалу (“Сім’я і право”, “Майно і право” тощо).

Н. Гупан вважає, що таке структурування матеріалу дало змогу авторам використати кілька галузей права у висвітленні навчальної теми. На думку вченого, головним напрямом удосконалення змісту нового посібника став пошук балансу між необхідним обсягом “правознавчої” та “законодавчої” освіти і посиленням “правознавчої” складової частини на протигагу “законодавчій” [2].

У 70-х роках питаннями розвитку методики навчання суспільствознавчих дисциплін (у тому числі й шкільного правознавчого курсу) займалися Н. Андрієвська, Н. Аппарович, І. Берхін, Л. Боголюбов, О. Вагін, Г. Герасимов, П. Гора, Н. Дайрі, А. Дружкова, С. Єжова, Н. Запорожець, А. Колосков, Н. Лебедева, І. Лернер, П. Потьомкін, М. Скаткін та інші. Узагальнюючи роботи вчених, зазначимо, що основними методичними ідеями того часу були розвиток пізнавальної активності на уроках, формування мотивації в дітей до вивчення цих дисциплін, організація самостійної роботи учнів на всіх етапах навчального процесу.

Дослідники рекомендували активно використовувати підручник як інструмент самостійної роботи на уроках і вдома. На думку Г. Яковенка, робота з підручником сприяла розвитку школярів, вчила їх само-

стійно працювати з різними джерелами правового змісту та оперативно застосовувати їх у навчальній діяльності.

Висновки. Отже, аналіз процесу еволюції шкільного правознавства дає підстави стверджувати, що на початковому етапі становлення цього курсу були відсутні концептуальні положення розвитку правознавчої освіти в Україні як у дореволюційний період, так і в 20-х роках минулого століття. Лише з середини 1930-х років у загальноосвітніх школах розпочинається формування в дітей основних понять про державний устрій і право, історію розвитку радянської Конституції, суспільний та державний устрій СРСР, державні органи та основні права й обов'язки громадян. У період із середини 1930-х до кінця 1970-х років шкільний правознавчий курс мав різні назви, різну кількість годин, різне змістове наповнення, але його головне завдання залишалось незмінним – формувати законослухняну молодь, вірну політичному курсу тогочасної радянської влади.

Використана література:

1. Арешонков В. Ю. Розвиток змісту гімназійного суспільствознавства на початку ХХ століття. *Освіта та педагогічна наука*. 2014. № 1. С. 66–73.
2. Гупан Н. М. Диференціація змісту шкільних підручників суспільствознавчих предметів (60–70-ті рр. ХХ ст.). *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2014. Вип. 49. С. 198–204.
3. Гупан Н. М. Шкільний підручник як джерело дослідження диференціації змісту суспільствознавчих предметів (40-50-ті роки ХХ століття). *Педагогічний дискурс*. 2013. Вип. 15. С. 185–190.
4. Кумков Д. Л. Розвиток правової системи сучасної України : історико-правовий аспект. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право*. 2014. Вип. 26. С. 203–209.
5. Пироженко Л. В. Реформування змісту загальної середньої освіти – провідна тенденція розвитку української школи 60–80-х років ХХ століття. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. 2014. Вип. 3-4. С. 109–113.
6. Смагін І. І. Шкільне суспільствознавство та підручникотворення з суспільствознавчих навчальних предметів у 20–30-ті роки ХХ століття. *Імідж сучасного педагога: часопис Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка*. 2008. № 5. С. 111–115.
7. Старєва А. М. Методична підготовка майбутнього вчителя-суспільствознавця у перші роки радянської влади. *Педагогічний альманах*. 2012. Вип. 16. С. 295–304.
8. Ярош Н. В. Становлення суспільствознавчої освіти у школах України. *Педагогічна освіта : теорія і практика*. 2012. Вип. 12. С. 190–195.

References:

1. Arëshonkov V. Yu. Rozvytok zmistu himnaziinoho suspilstvoznavstva na pochatku KhKh stolittia [Development of the content of high school social studies in the early twentieth century]. *Osvita ta pedahohichna nauka*. 2014. № 1. S. 66–73 [in Ukrainian].
2. Hupan N. M. Dyferentsiatsiia zmistu shkilynykh pidruchnykiv suspilstvoznavchykh predmetiv (60–70-ty rr. XX st.) [Differentiation of the content of school textbooks of social sciences (60–70s of the XX century)]. *Psykhologo-pedahohichni problemy silskoi shkoly*. 2014. Vyp. 49. S. 198–204 [in Ukrainian].
3. Hupan N. M. Shkilnyi pidruchnyk yak dzherelo doslidzhennia dyferentsiatsii zmistu suspilstvoznavchykh predmetiv (40–50-ty roky XX stolittia) [School textbook as a source of research on the differentiation of the content of social science subjects (40–50s of the twentieth century)]. *Pedahohichni dyskurs*. 2013. Vyp. 15. S. 185–190 [in Ukrainian].
4. Kumkov D. L. Rozvytok pravovoi systemy suchasnoi Ukrainy : istoryko-pravovyi aspekt [Development of the legal system of modern Ukraine: historical and legal aspect]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriiia 18 : Ekonomika i pravo*. 2014. Vyp. 26. S. 203–209 [in Ukrainian].
5. Pyrozhenko L. V. Reformuvannia zmistu zahalnoi serednoi osvity – providna tendentsiia rozvytku ukraïnskoi shkoly 60–80-ty rokiv KhKh stolittia [Reforming the content of general secondary education is a leading trend in the development of the Ukrainian school in the 1960s and 1980 s]. *Neperervna profesiina osvita: teoriia i praktyka*. 2014. Vyp. 3-4. S. 109–113 [in Ukrainian].
6. Smahin I. I. Shkilne suspilstvoznavstvo ta pidruchnykotvorennia z suspilstvoznavchykh navchalnykh predmetiv u 20–30-ty roky XX stolittia [School social studies and textbooks on social science subjects in the 20-30s of the twentieth century]. *Imidzh suchasnoho pedahoha: chasopys Poltavskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni V. H. Korolenka*. 2008. № 5. S. 111–115 [in Ukrainian].
7. Stariieva A. M. Metodychna pidhotovka maibutnoho vchytelia-suspilstvoznavtsia u pershi roky radianskoi vlady [Methodical training of the future teacher-social scientist in the first years of the Soviet power]. *Pedahohichniy almanakh*. 2012. Vyp. 16. S. 295–304 [in Ukrainian].
8. Yarosh N. V. Stanovlennia suspilstvoznavchoi osvity u shkolakh Ukrainy [Formation of social science education in schools of Ukraine]. *Pedahohichna osvita : teoriia i praktyka*. 2012. Vyp. 12. S. 190–195 [in Ukrainian].

Kosenko Yu. M., Boryak O. V. Formation of school law education in Ukraine from the beginning of the XX century to the end of the 1970s

The article covers a comprehensive historical and retrospective analysis of the formation and development of school law education in the period from the early twentieth century to the end of the 1970s, reveals attempts to teach children the basics of law in the course “Legislation”. This subject provided children’s acquaintance with general information about the state, norms, law, property, subjects and objects of law. In addition to current legislation, students studied the theory and history of law. The educational leadership of that time had high hopes for this discipline, hoping to strengthen legal education among young students, especially after the revolutionary events of 1905–1907.

The main methods of teaching law that were used in the pre-revolutionary period were: memorizing passages by children, translating texts, conversations, debates, independent work and others. It should be noted the clearness use of visibility in educational institutions of the time.

Describes the evolution of school jurisprudence in the Soviet education system, reveals the tasks and content of law courses (“Constitution of the USSR”, “Conversations about our Soviet society”, “Soviet society”, “Fundamentals of the Soviet state and law”), noted the number of hours. The leading topics of these courses, the most effective forms, methods and techniques of forming subject knowledge and skills in schoolchildren of that time, are emphasized on the significant ideologizing of school subjects of legal content during the Soviet Union.

The article describes the first attempts to create a textbook on jurisprudence for schoolchildren, developed by a team of authors led by P. Gurev. In this textbook, much of the educational material was devoted to the problems of constitutional law. An alternative textbook published by A. Bezuglov, V. Shevtsov and E. Spirin was also mentioned, in which an attempt was made to change the concept of the textbook. The authors used a dualistic approach in the coverage of educational material, which allowed the use of several branches of law in the coverage of one educational topic.

Key words: *school jurisprudence, historical and retrospective analysis, average education.*